

Търновската община 1763–1878 г.¹

Д-р Тихомир Тонков
Държавен архив, Велико Търново

The municipality of Tarnovo 1763–1878

Dr. Tihomir Tonkov
State Archive, Veliko Tarnovo

Abstract: *The significance and role of the Revival municipalities for the socio-economic, cultural and national processes in the Bulgarian lands is among the classic topics for the Bulgarian Revival historiography. However, it cannot be said that there are enough specific, specialized studies for the most active Revival municipalities. The present work comes in time to fill this great gap for one of the leading self-governing bodies of the Bulgarians. Although the focus is on one of the most studied regions of the Bulgarian lands, the aim and perspective is to present interesting and little-known aspects of the development of Revival Tarnovo. Thanks to the wide source base used, as well as the well-read new documents, important factual clarifications have been made about the history of the region. From the point of view of the sources and historiography, the presented work is the result of long research efforts. Sources of various types and contents are involved. Especially valuable is the detailed publication and analysis of the registers (notebooks) of the Municipality of Tarnovo, which are mostly in Greek. The earliest of them (the first and the third) have already been more than once the subject of scientific interest, the same applies to some of the later registers, but the great contribution of the present text is that for the first time all these extremely valuable historical sources, illuminating the development of the same institution, are presented in detail and analytically in their chronological sequence. The full exploitation of the regional archives allowed to find interesting and important documents that complete the picture of the Bulgarian Revival. It can be boldly stated that almost the entire available, published and archival documentary heritage of the Tarnovo Revival Municipality and the institutions close to it serves as a material for the research. „Read“ of the history of Tarnovo is placed in a general Bulgarian and even in a general imperial context. The structure of the Tarnovo municipality, the functions of its individual leaders, the payment for*

¹ **Тонков, Т.** Търновската община 1763–1878 г. Печат „Сира“. 2020, 391 с. ISBN: 978-619-7173-33-8

their activities are also the subject of careful clarification in this book. Special attention is paid to the activists of the municipal self-government, some of them remained less studied and known as h. Cross h. Nedyuv Momchoolu (Momchev), Nikola Ketendzioglu, h. Nicholas h. Coŝta Kabzamanoolu, Georgi p. Simeonov Anagnoŝta, Nikola Zlatarski, priest Dimitar Draganov and others. The state of the public finances of Tarnovo municipality for a relatively long period of its existence, from 1832 to 1878, is examined in detail, and the translations from Greek balance sheets are clearly applied. The sources of income, the ways of spending and their importance in view of the overall socio-economic development of the region are indicated. For example – the importance of the municipality and the municipal structures as credit institutions. From this point of view, a connection is made with the functioning of schools in the city. The formation of „parties“ (currents) among the population of Tarnovo in connection with the church struggles is traced: the „pro-government“ („Greek“) party and the „Bulgarian party“ („youth party“), as well as the growing role of guilds in municipal affairs and their struggle to control this institution. Both the cases of confrontation and the attempt to unite the people of Tarnovo during the expulsion of Metropolitan Neophyte in 1857 are presented. In addition, the narrative traces the place of Tarnovo and the role of the Municipality (and the population in the entire Tarnovo diocese) in church struggles. The process of increasing the role and influence of the Tarnovo municipality on a regional scale, in the late 60s and early 70s of the XIX century, in the absence of a permanent holder of the Tarnovo Metropolitan Department is interesting. The other social functions of the Municipality of Tarnovo have been developed and presented in an appropriate way. In this aspect, its role for the financing and functioning of the hospital in the city, for the problems before the health work in Tarnovo region deserves special attention, the establishment of the Tarnovo Guardianship as a subordinate municipal body. The dichotomy between the men's community center „Nadezhda“ and the women's municipality is considered in detail. The clarification of the conflict between the women's organization and the City Municipality and the manner of its resolution is also of a contributory nature. The frictions between the Municipality and the Diocesan Council after the establishment of the Bulgarian Exarchate are also documented. The contributions of the study are listed in detail above. This study is a complete, thoughtful, interesting and comprehensive account of the history of the municipality of Tarnovo, as well as the history of Tarnovo from the second half of the XVIII century to 1878, as separate aspects of the municipality in the electoral process, health and education and their contributions were traced back to 1879, and even to 1883.

Keywords: *Tarnovo, Tarnovo municipality, Revival, Tarnovo Bulgarian National Guardianship, Tarnovo metropolitanate, Women's municipality, Diocesan municipality, church struggles, community center „Nadezhda“, Kraslyu Momchev, G. Pop Simeonov, Nikola Ketendzhioglu, mukhtar, proestos*

Резюме: Значението и ролята на възрожденските общини за обществено-икономическите, културните и национални процеси по българските земи е сред класическите за българската възрожденска историография теми. Въпреки това не може да се твърди, че има достатъчно конкретни, специализирани проучвания за най-дейните възрожденски общини. Настоящият труд идва навреме за да запълни тази голяма празнина за едно от водещите самоуправителни тела на българите. Въпреки че фокусът е насочен върху един от най-изследваните райони на българските земи, стремежа и перспективата е да бъдат представени интересни и слабо познати аспекти от развитието и на възрожденско Търново. Благодарение на ползваната широка изворова база, както и подложените на нов прочит известни документи са направени важни фактологични уточнения за историята на региона. От гледна точка на изворите и историографията представения труд е плод на дълги изследователски усилия. Привлечени са разнообразни по тип и съдържание извори. Особено ценно е подробното обнародване и анализ на регистрите (тефтерите) на Търновската община, които в преобладаващата си част са на гръцки език. Най-ранните сред тях (първият и третият) вече са били не веднъж обектна научен интерес, същото се отнася и за някои от по-късните регистри, но големият принос на настоящия текст е, че за първи път всички тези изключително ценни исторически извори, осветляващи развитието на една и съща институция, се представят детайлно и аналитично в своята хронологична последователност. Пълноценната експлоатация на регионалните архиви позволи да се открият интересни и важни документи, които доуплътняват картината на българското Възраждане. Смело може да се твърди, че почти цялото налично, публикувано и архивно документално наследство на Търновската възрожденска община и на близките до нея институции служи за градиво на изследването. „Прочита“ на търновската история е поставен в общобългарски и дори в общоимперски контекст. Структурата на Търновската община, функциите на отделните ѝ ръководители, заплащането на дейността им също са обект на внимателно изясняване в тази книга. Специално внимание е отделено на дейците на общинското самоуправление, някои от тях останали по-слабо проучени и познати като х. Кръстю х. Недюв Момчоолу (Момчев), Никола Кетенджиоглу, х. Никола х. Коста Кабзаманоолу, Георги п. Симеонов Анагноста, Никола Златарски, све-

щеник Димитър Драганов и др. Детайлно е разгледано състоянието на публичните финанси на Търновска община за един относително дълъг период от нейното съществуване, от 1832 до 1878 г., като нагледно са приложени преведените от гръцки баланси. Посочени са източниците на приходи, начините на изразходване и тяхното значение с оглед на цялостното социално-икономическо развитие на района. Например – значението на Общината, и на общинските структури като кредитни учреждения. От тази гледна точка е направена и връзка с функционирането на училищата в града. Проследено е формирането на „партиите“ (теченията) сред търновското население във връзка с църковните борби: „провладишката“ („гръкоманската“) партия и „българската партия“ („партията на младите“), както и нарастващата роля на еснафите в общинските дела и борбата им за овладяването на тази институция. Представени са както случаите на противоборство, така и опитът за единение на търновци при прогонването на митрополит Неофит през 1857 г. Освен това наратива проследява и мястото на Търново и ролята на Общината (а и на населението в цялата Търновска епархия) в църковните борби. Интересен е процесът на нарастване ролята и влиянието на Търновската община в регионален мащаб, в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., при отсъствието на постоянен титуляр на Търновската митрополитска катедра. По подходящ начин са разработени и представени другите социални функции на Търновската община. В този аспект особено внимание заслужава нейната роля за финансирането и функционирането на болницата в града, за проблемите пред здравното дело в Търновско, създаването на Търновското попечителство като подведомствен общински орган. Детайлно е разгледана дихотомията между мъжкото читалище „Надежда“ и Женската община. С приносен характер е и изясняването на конфликта между женската организация и Градската община и начина на неговото разрешаване. Документирани са и търканията между Община и епархийски съвет след създаването на българската Екзархия. Приносите на изследването са изброени детайлно по-горе. Настоящото изследване представлява завършен, обмислен, интересен и цялостен разказ за историята на Търновската община, както и историята на Търново от втората половина на XVIII в. до 1878 г., като отделни аспекти от дейността на Общината в избирателния процес, здравеопазването и просветното дело и приноса в тях са проследени до 1879 г., та дори до 1883 г.

Ключови думи: Търново, Търновска община, Възраждане, Търновско българско народно попечителство, Търновска митрополия, Женска община, Епархийска община, църковни борби, читалище

„Надежда“, Кръстю Момчев, Г. Поп Симеонов, Никола Кетенджиоглу, мухтар, проестос

Настоящото изследване е опит да се представят най-новите документални изследвания за дейността на един от най-старите самоуправителни органи в българските земи през Възраждането – този на община Търново след 1763 г. до Освобождението на България от османско иго през 1878 г. Документите използвани за написването на книгата са внимателно подбрани в продължение на 5 години от клоновете на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, Централен държавен архив – София, Държавен архив – Велико Търново, Държавен архив – Русе, Регионална библиотека „П. Р. Славейков – Велико Търново и Регионален исторически музей – Велико Търново, в по-голямата си част те са оригинали, които не са използвани до момента.

В Увода на книгата са разгледани основните цели и задачи, които авторът си поставя при разработването на настоящата тема, обосновава се и необходимостта от разработката ѝ. Направен е хронологичен преглед на историографските изследвания, посветени или свързани с проявите на общинското самоуправление първо в национален, а след това и в местен мащаб. Посочени са както основни трудове, така също и мемоари на преки участници в събитията и архивни източници, използвани за написването на изследването. Представени са обекта и предмета на изследване, целите, задачите, хронологическия обхват и използваните методи на изследване.

Завладяването на България от османските турци в края на XIV век предизвика колосални промени от политически, икономически и културен аспект в живота на българската нация. Българската държава беше унищожена заедно с най-важните ѝ институции. И без тези държавни органи и при липса на политическа и религиозна независимост, българите са обект на политическо и духовно потисничество от османските завоеватели и Вселенската патриаршия. Новите владетели обаче запазват някои институции на покорените от тях народи. Това важи особено за местното самоуправление, основано на съществуващото дотогава обичайно пра-

во. В същото време самите завоеватели помагат за организирането на общински институции не само защото това не противоречи на принципите на новата администрация, но и с оглед разрешаване на данъчни въпроси, правителствени разпоредби и спорове между християнското население. До началото на 18 век българските общини в селата и градовете продължават да изпълняват второстепенни функции, доколкото това зависи от техния статут на притежание на даден спахия.

Докато в селата лидерите оглавяват общинското самоуправление, ситуацията в градовете е различна, както е случаят с Търново. Още през първите десетилетия на 15 век градът се трансформира от патриаршески в епископски център и остава за целия период на османското владичество най-важният и основен най-важният и главен столичен град на Вселенската патриаршия на север Стара планина. Търновските гръцки митрополити са защитавали интересите на българското християнско население пред османско-турския господар. Те назначават православно духовенство, както и учителите. Грижата им за църковните дела е преплетена с администрацията и председателството (де юре) на дейността на община Търново, която (де факто) се управлява от ръководителите на града.

В първа глава на книгата **„Общинското самоуправление в Търново след 1763 г. до ерата на Танзимата“** е ситуирана в няколко параграфа. В първия параграф на изследването се дават сведения за съществуването на общинско самоуправително тяло в Търново, изхождайки от наличието основно на два извора – Кодекса на Търновската митрополия и първия дневник на Търновската община обхващаш периода 1778–1819 г. В епохата на разпада на турския феодализъм и навлизането на стоково-парични отношения след началото на 18 век, ролята на общинското самоуправление се увеличава. Общините все повече се превръщат в център на българското население срещу бунтовете, анархията, жестокостите и малтретирането от страна на местните османски владетели. Точно това е застъпено в следващия параграф, където авторът разглежда безсилието на централната власт да се справи с феодалните размирици и мощните цент-

робежни сили, както и положението на Търново, намиращо се в средата на тази анархия. Направен е кратък преглед на войводите, управлявали града в периода 1793–1816 г., на база фрагментарните податки в източниците. Отчетени са временните колебания в политиката им към централизма и противоречията по линията аяни – войводи. В онези размирни времена обаче, при многократните призови на местната и централна власт за отпор срещу безредиците, традиционното местно самоуправление развива на нови функции – военноорганизационни и управленчески. Точно в такива прояви, които без съмнение е невъзможно да се иницират без участието на общините, може да се наблюдава развитието на колективното, общественото и национално чувство на българина, за да се стигне до следващото ниво, а именно търсене на пътища за освобождение.

В следващите два параграфа е разкрита демографската и териториална характеристика на старата столица, тенденциите и причините за промяната на броя и състава на населението в Търново, а също и традиционните видове самоуправителни тела на българите. С редица примери авторът показва опустошителните бедствия, болести и епидемии за един двадесет годишен период, които обаче са и причина за миграционни процеси, довели до превес на българския елемент в града. На следващо място, са разкрити разнообразието и промените в наименованията на длъжностните лица на Градската община през годините, кои от тях са заплатени и с колко, в това число: *коджабашия, чорбаджия, баш, мемлекет чорбаджисъ, кабзимал или кабзумал проестос, мухтар-евел, мухтар-сани, кабакчийи или махалници* и т.н. На базата на по-рано обнародвани източници е потвърдена ролята на Общината при уреждане данъчните взаимоотношения по линията местна власт – данъчно задължено население. На база Митрополитския кодекс на Великотърновската митрополия, извеждаме имената на по-главните търновски гърчещи се фамилии и мястото на титлата „баш“. Очертани са взаимоотношенията по линията османска власт – местно самоуправление и разрешената ограничена автономия на общински и занаятчийски институции при съдене, при имотни спорове и т.н.

По-нататък, в следващия параграф сме фокусирали вниманието и върху взаимоотношенията между Общината и митрополитската институция, която освен грижата си за църковните дела и защита на християните от поробителя администрира дейността на Търновската градска община. Макар и облечени с достатъчно власт, не са малко примерите, когато търновските гръцки митрополити са принудени да се съобразят с тежката дума на местните първенци. Проследени са добрите взаимоотношения между градските старейшини и гръцките търновски митрополити, крехкия баланс между тях, който съществува до 30-те години на XIX в., посочени в редица примери от Кондиката на Търновската митрополия. Все още през тези години липсват примери, от които да видим, че Търновската община поема по линията на културно-духовната еманципация и разграничаване от модното тогава гърчееие. По-скоро като изключение може да се забележи тази проява на народностно чувство в някой подпис на български език, поставен от градски първенец. Оценена е ролята в културно-духовния живот на града на митрополит Иларион Критски, както и значението на изработения с негова помощ от старейшините от Епархията „Правилник за епитропите“ през 1823 г., чиито принципи и неговото прилагане остават за дълги години.

Цял параграф е отделен и на стопанските измерения на дейността на Общината, обнародвани са важни части от третия по хронология общински тефтер, преведени от гръцки език, сведения за събиране на харадж от търновското население за 1831 г. Интерес представляват и разкритите имена на градските първенци, с платените от тях суми по този данък. От същия тефтер, за първи път са илюстрирани плащанията по балансите на Общината за 1832, 1834 и 1836 г. от тогавашните кабзумали, както и градски задължения за 1829 и 1830 г. Това ни дава сведения за финансовия ресурс с който Търновската община разполага, видовете плащания, състоянието на вакъфа като най-едър собственик за градското стопанство, а така също и за имената на някои кабакии (бирници) от махалите. Всичко това позволява да се направят правилните изводи за важността на длъжността градски кабзумал, обществения статус на заемалите я, както и успешното домогване на някои

еснафлии до тази власт като Никола Кетенджиоглу и Никола х. Коста. В същото време, балансите за този период разкриват Градската община вече и като едно кредитно учреждение, боравещо с редица съвременни финансови термини и инструменти и имащо възможност да покрие сравнително немалки загуби в границите на няколко хиляди гроша. Тези сметки дават възможност да се онагледят и все по-голямата тежест на еснафите за градското стопанство и обществено политическия живот след 1830 г. В края на параграфа, с нови документи е представена дейността на значими фигури на градски старейшини, с принос към обществения живот, като х. Кръстю Момчев и е допълнена и без това бедната информация за други като Х. Никола х. Костов Кабзаманоолу и Георги поп Симеонов.

В последният параграф на Първа глава са проследени някои от предтанзиматските реформи на Империята в периода 1826–1838 г., подготвили почвата за същинското Танзиматско законодателство след 1839 г., обосновавало законовата регламентация на общините. Стопанският гласък, който реформата в армията от 1826 г. и Одринския мир от 1829 г., дават на българското население като главен производителен елемент на Империята е съпроводен и с културен такъв и е без алтернатива.

Втора глава **„Общинското самоуправление в Търново 1839–1856 г.“** е изградена също от няколко параграфа. В първи параграф са проследени по-важните реформени актове от 1839 до 1856 г. засягащи провинциалната администрация и ролята им върху общинските самоуправителни тела. Възникването на меджлиси във всеки център на административна единица, в това число и в Търново след 1840 г. изтиква на преден план хора с висок имуществен и обществен статус, придобит от търговско-лихварската им дейност като Янко Евстатиев, Тодор Бързаков, Х. Минчо х. Цачев и Стефан Карагъзов, чието влияние и тежка дума оказват силно въздействие върху съдбините на града за десетилетия напред. Проследени чрез редица примери са промените и въздействието им върху българското население.

С издаването на Гюлханския хатишериф нараства ролята и на институцията на каза-векилите. Това е представителна и почет-

на длъжност, която в периода 1832–1856 г., достойно се заема от авторитетната фигура на Г. П. Симеонов. Запазеният му архив изобилства от оплаквания на християнското население от злоупотреби на чиновници, обири, потурчвания, зулуми, насилия, увеличени данъци, реквизиции, ангария, молби за ходатайства от различни лица и общини за назначаване на длъжностни лица, снабдяване на църкви с богослужебни книги, освобождавания на затворници и др., често пъти надхвърлящи пределите не само на казата, а дори и на санджака. Каза-векилите представят новоизбраните мухтари (кметове) на търновския управител. Друга тяхна отговорност е проверяване достоверността на кметските избори, особено при наличие оплаквания от населението. Посочени са и някои примери, онагледяващи влиянието на Г. П. Симеонов и взаимната почит, която си оказват с важна фигура сред централната османска администрация каквато е княз Стефан Богороди.

Онагледени са и промените, които Султанският Хат от 1839 г., внася върху изборите за общинските самоуправителни тела, а именно чрез подчертано засилената активност и отговорност от страна на градските и селски маси, в общините да се избират такива лица, които достатъчно категорично да защитават интересите на общността, най-вече изразяващи се в грижи за укрепване училищата и църквите. А официалната османска власт, на база издадения реформен акт, е длъжна вече да се съобразява с исканията на населението, както е длъжна да се съобрази и институцията на каза-векилите, едно от задълженията на която е представяне. Традиционно общините съдействат волю или неволю на централната власт, при осъществяване данъчната политика. Но с наченалите танзиматски реформи, е налице вече използването им напълно като орган за осъществяване държавната власт. Най-отчетливо това се наблюдава в имперската фискална политика, по събирането на различните видове държавни земеделски десятъци (например ошур, ондалък, баа-парасъ и др.). В Хатишерифа е обещано да се премахне откупната система (илтизам) при събиране на данъците. Това обаче на практика не се случва. Общините съдействат на откупчиците за събиране на определени данъци. Чрез нарочна Наредба от 1858 г. е определен начина за разхвърляне да-

нъците върху населението. Показан е новия механизъм и лицата отговорни за това. През следващите години се увеличава ролята на общините като организатори на новото българско училище, важна държава в борбата за църковно-национално самоопределение, както и в трудния процес на формиране на българската нация. В третия параграф е очертана ролята и движещите сили в борбата за общинска власт. От едната страна, това са старата градска гърчееща се знат с техните търговско-лихварски способности за въздействие: Евстати х. Николау, Димитър Протопапа, Йоанис Стату, Йоан х. Георги, Петри х. Йоан, Димитър Икономов и др. Към тази група спадат и отделни търговци, лихвари и бегликчии, в това число братя Хесапчиеви, Георги Кабакчиев и някои притежатели на нови търговски практики в лицето на Димитър х. Ничов, х. Славчо Паскалев, Георги Кисимов, Евстати х. Николау Селвели, х. Димо Минчев и Димо Сараф, които преди да влязат в общинското управление са в една или друга степен също кредитни и лихварски учреждения. От другата страна стои нарасналото влияние на градският еснаф. При очерталия се национален подем на просветното движение и наченалата борба за църковно самоопределение, се наблюдават и първите противоречия между тези две прослойки. С някои примери е допълнено как преди инвазията към овладяване на Градската община, еснафите се насочват към обществен и стопански престиж чрез спомоществуване градските църкви, манастири и училища. Тези нови тенденции чертаещи настъпление то на еснафа към сцената на общинското управление, все още са трудно доловими от изворите за този период, макар че вниманието от страна на общинската институция към тях след началото на 40-те г. на века е засилено. Видно е и чрез преведения от гръцки език нов общински баланс от 1841 г. от който става ясно, че почти целия приход на общинската каса идва от заема от 17 градски еснафа, както и годишните приходи за следващи години, които са получени от еснафите по полиците. С достатъчно примери е посочено това добро партньорство между еснаф и Градска община. Все по-растящия техен принос е засвидетелстван и от последния градски баланс, изготвен на гръцки език през 1851 г. и следващите, вече на български език до 1856 г. Виден е и от инспирирането

на легални протести на българското население в града през 1840 и 1851 г. Посочени са и някои от приносите на Градската община в сферата на здравеопазването и хигиената в града. Освен третия условно обозначен по хронология градски тефтер, обнародван е и още един тефтер с градски баланси за периода 1854–1858 г., воден изцяло на български език вече, в който отново е показан грамадният принос на 22-та градски еснафа с посочен точния брой техни членове по изплащане на градския дълг. Приведени са достатъчно примери с които е доизяснено мястото на даждията тевзия и емдадия и плащането на градските кабзумали по тях, след 1856 г. вече извършвани по вергия и бедел. Наличната информация от градските тефтери дава възможност да се проследи устойчивостта на някои видове плащания, извършвани от градската каса, мястото на вакъфите и продължаващата верска дискриминация към покорените българи от страна на местната власт, изразена в покриване на разходи за религиозни празници и обреди. Получвани са сведения и какви средства се разходват за ремонти на училищата, както и малко познати страни от плащания по благотворителността на Общината и взаимоотношенията ѝ с население и местна власт.

Последният пети параграф е изцяло фокусиран върху борбата в Търново и Епархията между привържениците и противниците на гръцките владици Панарет и Неофит Византиос. Появи се нужда от преосветляване на някои известни на историческата наука гръцки документи, които са неправилно преведени и тълкувани. В Търново, седалище на най-голямата от диоцеза на Цариградската патриаршия митрополия, борбата освен между „стари“ и „млади“, т.е. привърженици и противници на митрополита, е и със съсловна окраска, т.е. между старата търговско-лихварска и чиновническа провладишка аристокрация и набиращите скорост еснафи и притежатели на стопански субекти от „нова вълна“, членове на Общината. Тази поляризация може да се наблюдава с пълна сила след 1837 г., но има своите корени още през 1819 г. с обособени вече „българска“ и „гръцка“ партии. Освен бегло споменати, (а някъде и неправилно преведени) в предишни източници гръцки документи, стана нужда тук от повторна работа върху тях, за да се отгатнат автори, датировка и се дос-

тигне до откриване на изненадваща информация за връщане на митрополитския трон от Неофит например. Посочени са и някои знакови за двете партии в града документи, надяващи се да стигнат чрез тях до надмощие една над друга. Направени са и нови изводи, на база наличния документален материал, по отношение желанието за обединение на двете групировки. Публикувани са и някои необнародвани документи, в това число писмо на гръцки от митрополит Атанасий до х. Николи х. Димов Минчоглу и писмо, чертаещо пътищата за обединение на двете противоборстващи течения. Зад формираните групи или „партии“ в големите столични центрове, като Търново, борбата за или срещу местния епископ (който е и председател на местната власт по същото време) е само повод. Мотивите за тази борба и истинските причини са много по-дълбоки от тези за или против гръцкото влияние в общинското управление, език, литература, култура или църква. Крайната цел е консолидацията на българската нация.

Трета глава **„Градската община след Кримската война до 1878 г. предизвикателства, отговорности, функции и постижения“** е организирана в осем параграфа. В първи параграф е проследено по-нататъшното развитие на османското законодателство в някои засягащи българското население сфери, като тези свързани със земевладението, селското стопанство и данъчния сектор. Специално внимание е обърнато на административния и данъчен произвол, насилията, корупцията и нарушаването изборния принцип в общините в Търново и казата му, които за да бъдат овладяни се изготвя известното Канун-наме за чорбаджилъка, която е една своеобразна наредба за общините. Този законодателен акт осигурява така необходимата правна защита срещу общински и служебен произвол на селата от Търновската каза, като е отговорно до голяма степен за по-сетнешния им стопански напредък. Строгите санкции на този авторитетен закон, определят и регламентират административно-правните взаимоотношения в селските общини за следващите близо двадесет години.

Специално място е отделено на един от най-значителните законодателни актове Уставът за управление на Дунавския вилает от 1864 г. и по-късните Закони за вилаетите от 1867 и 1871 г, както

и на създадените след 1864 г. ихтияр меджлиси (старейшински съвети) във всяко населено място. Важно е да подчертаем, че този Закон осъществява в най-голяма степен изявеното от Хатихумаюна желание за присъствие в административните съвети на империята на немюсюлмани, свободно избираеми от населението. С редица Обявления, издавани от центъра на вилаетската власт – Русе, се указват условията за избор на *мухтари* и *ихтияр меджлиси* в градовете, градските махали и селата. Указани са и задачите на тези меджлиси, сведени до разхвърляне държавните данъци вергия, бедел, както и десятъка върху земеделското производство – юшура и др. мирийски даждия. Дадени са указания – да се събират навреме данъците, селата да бъдат чисти, да отговарят за земеделието и какво следва да правят при разразяване на разпри и спорове. Онагледени с документи са проведените избори за мухтари, помощник–мухтари и представители за избор на старейшини в някои търновски махали. Тези старейшински съвети не бива да се бъркат обаче с органите на местно самоуправление, в лицето на народните самоуправителни тела на българите по места – общините. Важно е масовото участие на населението в изборността, на всички нива. Примерно в общия вилаетски съвет участват 14 мюсюлмани и още толкова немюсюлмани. Отделно от това, жителите на всеки от седемте санджака избират и изпращат по четирима свои представители в работата на Вилаетския съвет, който под председателството на валията разглежда въпроси от сферата на строителството, транспорта, търговията, данъците, селското стопанство, реда и сигурността и т.н. Най-важна новост в Закона за вилаетите от 1867 г. представляват създадените Градски съвети (беледие меджлиси). Задачите им се свеждат най-общо до грижи за просвещението, възпитанието, изкуството, чистотата, градските пътища, здравето, сиромасите, болниците, водата, освен това и със строежа и ремонтите на училища, църкви, с благотворителни цели и т.н. С появата на смесените градски съвети (беледиетата), редица от мероприятията на традиционните български за самоуправителни тела – общините, са дублирани, което естествено не пречи, а напротив, предполага по-голяма ефективност при вземането на мерки за благо на съответния град. С редица примери в парагра-

фа е показано доброто взаимодействие между Беледие меджлисите и Градската община. Дали като членове на махаленските меджлиси или като част от Търновската община, видно е желанието на търновци за деятелност и взаимопомощ в различни сфери на общественения живот, което може да се оцени и като смела крачка към верската търпимост и прогреса, а натрупания опит ще им позволи да се включат до голяма степен подготвени към предизвикателствата на местното управление на следосвобожденска България.

Във втори парграф е проследено новаторството на Градската община, след изгонването на владиката Неофит за запълване вакуума в образователната сфера, със създаването на качествено нов орган, наречен Търновско българско народно попечителство, през 1858 г. С редица документални примери авторът отговаря на дискуссионния въпрос: Какво точно е създадено през тази година – Община или Попечителство, давайки своя версия, че Попечителството е подведомствен орган на Градската община в сферата на образованието. С редица примери са показани учредителите, задачите и тежестта на това Попечителство, с чиито печат се подпечатват общински документи, дори и при новия общински печат от 1867 г. Опровергани са и редица неправилни схващания за създаването на Градската община през 1858 г., както и че създадения през 1859 г. Събор при Митрополията или постоянен Митрополитски съвет е учредителен документ за новата Градска община. Даден е и задоволителен отговор докога Попечителството действа като такова и откога прераства в обикновено училищно настоятелство – 1867 г., с приложени членове от общинския устав от 1873 г. Налага се да допълним също така неточната информация за наличните Кондики и тефтери на Градската община и училищното настоятелство и данните в тях, чиито брой е двойно повече, като са преведени съответните примери за това. Специално внимание е засвидетелствано на Кондиките с инвентарни № БИА II А7636,7640 и 7641, чието съдържание е от огромно значение за изясняване някои въпроси по дейността на Търновската община и училищното настоятелство, дали възможност впоследствие да бъдат направени някои нови изводи за ролята им.

Трети параграф е посветен изцяло на мероприятията в различни насоки на Търновската община през 60-те години на XIX в. През този период се увеличават грижите по отношение на данъчната събираемост, касовата отчетност, образованието, здравеопазването и участие в следващия етап на движението за църковно – национално самоопределение. В този порядък са разкрити общинските задължения. С примери са показани сметките на различните градски кабузумали в преиода 1857–1864 г., онагледени с таблици за 1865 и 1866 г. са и плащанията по махали по данъците *бедел* и *вергия*. Благодарение на изрядно водените и запазени сметки на мухтаря на махалата „Св. Богородица“ – Иван Заяков, имаме на разположение устойчива във времето статистика за един близо четиринадесет годишен период от 1867 до 1881 г., позволяващ ни да направим трайни изводи за броя и плащанията на данъчнозадълженото население в махалата. Периодът 1865–1870 г. е изпълнен с разнообразието от нововъведени градски Кондики и тефтери с плащания към общинската каса, със смесена в тях информация. Там присъстват баланси както на училищното настоятелство, така и на Общината, има и отчети по отношение движението сметките, с прибавяне и на съответния лихвен % на дарителите на градските училища Никола Пиколо, Михаил Кифалов, Максим Райкович. В други градски Кондики намират място месечни плащания към градската каса, било то по издадени сватбени вули и тъкмежи за бракове от селата на санджака, било то за изготвени продавателни или разделителни писма, за дадени пари под наем, финансови взаимоотношения с учители, училищно настоятелство, църкви, частни лица, допълвайки и без това широкия обseg на действие на Общината. В Кондиката под инвентарен № 7637, преди 1870 г. присъстват именно сватбени записи и позволителни за брак, а след тази година, тя е изпълнена най-вече с годишни уравнения на училищни сметки, но се срещат и месечни. Дори е налице дублиране на текстове за сватбените вули в посочените два градски тефтера. Същото смесване на касови отчети има и в Кондиката под инвентарен № 7632.

За отбелязване е фактът, че след 1868 г. се регистрират и въвеждат месечни финансови отчети на касиера (вече не се сре-

ща турския термин кабзумал) към градската каса, от една страна поради нуждата от навременно осчетоводяване и отчетност, а от друга, поради нарасналия набор от услуги, които Общината предлага. За илюстрация са приложени градските баланси за 1866 и 1869 г., очертаващи вече наложена тенденция, в която най-голям дял за градската каса се добива от прихода от завещания и лихви от завещания на търновски граждани в полза на училищата. Следващо перо от приходите идва от градските църкви. Подаръците, услугите по издаване писма и преписи формират трети по значение фактор, а започналото издаване на сватбени вули от ян. 1867 г., опосредствало изготвянето вече и на месечни общински касови отчети, както и услугите по гражданските и разделителни дела заемат четвърто място от приходите. Твърде ясно е очертана в тези месечни баланси липсата на еснафски приходи при формиране на градския баланс. В разходната част акцентът на общинските плащания е поставен върху издръжката на градските училища. В параграфа с редица документи е показана грижата на Общината и по снабдяване училищата с качествени учители, какъвто е един П. Р. Славейков и подписване на твърди контракти с определяне възнагражденията в тях на учители от ранга на главния учител Никола Михайловски, Васил Тодоров и др. Въпреки еснафската и църковна помощ, трудностите по съграждането и издръжката на градските училища не са никак малки. Търновското гражданство в лицето на интелигенция и общински елит, търсят всякакви средства за подобряване обществените и училищни дела. Създаването на Попечителството е една от стъпките. Помощта на митрополит Григорий е също възможност, както и постъпленията от завещания на благодетели като Михаил Кифалов и дори самооблагането на гражданите. Стъпки в опазването на българския характер на образованието са забележките на търновци до валията Мидхат паша по повод проекта му за сливане на българските с турските училища, който отговор няма как да не е съгласуван с Градската община и който я показва като наистина националноотговорна институция.

През 60-те години на века Търновската община е силно заангажирана и с уреждане здравното дело в града. Разгърнатата е част от

тристранната кореспонденция между Търновската община, благотелят Михаил Кифалов и учредената от него Ефория, съставена от видни членове на Добродетелната дружина в Букурещ. Градската община с редица свои постъпки като създаване на нова Кондика, в която да се вписва помощта за болница и училище, упълномощават Георги Купа за това дело и създават свое настоятелство. В първото писмо от Кондиката до М. Кифалов е съобщено, че на 1 ян. 1867 г. е уредена с помощта на правителството болница с 10 легла, като за нейн директор е избран членът на Търновската община Стефан Карагъзов. За сведение са приложени списък и сметките на тази болница към 2 ян. 1867 г. и месечните разходи за 1867 г., като балансът е уравнен от Стефан Карагъзов на 23 915,20 гроша.

В края на параграфа са приложени редица документи, очертаващи борбата на търновци и тяхната община през периода 1858–1867 г. за изгонване последния изпратен от Цариградската патриаршия за търновски митрополит – гърка Григорий. Очертан е приносът на представителя на търновци в Цариград, х. Николи, като представител в църковно-народната комисия, имаща за цел възстановяване на независимата народна йерархия. Приложени са негови писма до Общината с които я предупреждава да бъде нащрек в отношенията си с Григорий, както и покана от Цариградския патриарх до Йоаким до него, за присъствие в заседание на Народния постоянен смесен съвет, на който ще получи информация за състоянието на общата Болница, за проверката на която, той е включен в една седемчленна комисия от 2 църковни и 5 граждански лица.

След свалянето на Григорий авторът очертава на базата на документални свидетелства кой реално управлява църковните дела в Търново и Епархията и кое налага създаването на Епархиалната община през 1869 г. и приемането на нейния устав. Разкрити са някои от лицата на това ново градско формирование, избрани от квотата на Градската община, взаимоотношенията с нея и диапазонът ѝ на действие, съобразно нейния устав.

В следващите параграфи от тази глава, началото са посветено на взаимоотношенията на Градската община със създадените през 1869 г. читалище „Надежда“ и Женска община и цялостната

им дейност през 70-те г. на века. Сред кандидатите за членове на Настоятелство на читалището личат имената на изявени членове на Общината. Докато взаимоотношенията с първата институция вървят относително гладко, то не може да се каже същото за корелациите с втората институция. Ако културно-просветната насоченост на читалището не застрашава първенството на Общината в сферата на образованието, то Женската община с културно-просветната стратегия и политика за подпомагане на девическите училища ясно и категорично заявена в Основанието си, а и събрания към 1870 г. капитал в размер на 47 146 гроша са достатъчен повод за притеснение у градските нотабили. Завишени са нивата на активност и напрежението по линията Женска община – Градска община и нежеланието на последната да признае женското формиране с това име. Не помагат на женската кауза нито изпратения печат от Иларион Макариополски, нито неговата ангажираност да разреши спора. За Търновската община е доста болезнено да разбере, че друга институция, още повече женска, ще се опита да дели или оспорва първенството в една отдавна утвърдена територия, каквато е тази, свързана с образователното дело и грижите за него, още повече, че дори местната османска власт се отнася доброжелателно към сдружението на търновските жени. В своето отношение и кореспонденция, Градската община всячески се старее да negliжира Женската община, винаги наричайки я дружество и със всички средства се стреми към вмешателство в работите ѝ. Постава в свои услуги дори местната османска власт в опитите да се добере до касовата книга и балансите на жените. В края на краищата успява, както да сложи ръка върху тях, така и върху изконната позиция на жените в сферата на девическото образование. Обезличаването продължава и след 1872 г., с пряка намеса в нейния устав, при изборите за Настоятелство.

Разкрити са и взаимоотношенията на Градската община със създадената също през 1869 г. Епархийска община. Проследявайки грижата на последната по снабдяването по места с вули (сватбени позволения), по венчилата и по разрешаване на различни брачни казуси, изборът на свещеници, разглеждане постъпките на някои от тях, уронващи престижа на църковния служител със своето

недостойно поведение, а също и изборът на представители за Екзархийския събор в Цариград, с примери е обхваната кореспонденцията с Привременния български съвет в Цариград, градските общини в Търново, Габрово, Горна Оряховица, Севлиево, Свищов, Тулча, Елена и др. от Епархията, както и в споровете за уреждане на Екзархийската власт по места. В периода 1872–1874 г., след ръкополагането на Иларион Макариополски за Търновски митрополит е запазена и най-активната кореспонденция между Търновската община и Митрополията по събиране таксите за венчилата, и финансови средствата за Митрополията. Разкрити са и сложните взаимоотношения между Градската община и Епархийския съвет, наследник след 1872 г. на Епархийската община свързани с покани на техни представители на заседания на двете институции. Макар, че по устав Иларион Макариополски е задължен да присъства в събранията на Градската община (а и защото той притежава и една от трите части на общинския печат), на него винаги от уважение и за уведомяване му се изпращат покани, същото важи и за членовете на Общината при събранията на Епархийския съвет. Посочен е приносът на Градската община по проблема с учебните стаи на откритото на 14 септ. 1873 г. Богословско училище и набирането средства за него.

Повече или по-малко Търновската община налага своя модел за координация цялостния просветно-културен и духовен живот в града. Това въздействие върху всички тези процеси е потвърдено и с приетия на 8 дек. 1873 г. нейн устав, преведен на руски език за да бъде поставен за нуждите на временното руско управление в града след 1877 г. Приложено е и писмото на Градската община от 5 юни 1878 г. уреждащо направата на този превод.

Периодът от 1870–1878 г. е съпътстван от почти ежегодни промени, (а след 1876 г. дори и по начесто) при заемане касиерската длъжност, тази много отговорна и по общински устав длъжност, както на училищното настоятелство, така и на Градската община. Обичайна практика е съвместяването на тази важна длъжност от един и същи човек. Основният, национално значим ангажимент на Общината, изразяващ се в подкрепа и поддръжка на българското образование, също помага и улеснява това осъществяване на роли-

те. Също тук са оценени усилията на Търновската община за обезпечаване нормалния ход на образователното дело в града, за което винаги съществува риск от финансов дефицит. Лошото финансово състояние я кара да използва отново разнообразен набор от средства, от нареждане на Ихтияр меджлисите за събиране помощи за училищата, до молба чрез митрополит Иларион към местните църкви да призват в службите това свято дело, през бележки, които да се четат в църквите, указващи реда за събиране помощи от мъже и жени, чрез визити по домовете, стигайки до руския императорски консул в Букурещ за България, лихвите от завещанията на Никола Пиколо и Михаил Кифалов, в полза на църквата „Св. Богородица“ и градските училища. Води се кореспонденция с богати българи в румънската столица. Общината изготвя и напомнителни циркуляри за съответните махали, които да се четат в петте градски църкви и с които приканват бащите да платят навреме позволителния билет, с който децата им ще имат право да се запишат за ученици за следващата учебна година. Използвайки случая, Търновската община дава съответни напътствия за ползата от училището за детския ум и характер и отново приканва бащите да намерят средства за образованието на децата си и да не ги отделят без време от училище.

Проблемите на училищата са сходни с тези на болницата „Козма и Дамян“, която въпреки наличието на Букурещка ефория и Ефория, избрана от членовете на Градската община, да се грижат за правилното ѝ функциониране, страда както от липсата на средства, така и от подходяща сграда. Проследени са инициативите на Общината за намиране на такова място, а и планове за строеж на болнична сграда. Но перипетиите на Общината с Ефорията в Букурещ продължават, като дори Освобождението на България острата нужда от болнични заведения не могат да накарат Ефорията да отстъпи от изработения от нея статут и тя се съгласява да отпуска годишно само по 5 000 лв. на Търновската община за болница и отново апелира към благотворителност от търновци. Едва през 1886 г. Добродетелната дружина прехвърля капиталите на Ефорията, но не на Градската община, а на българското правителство, за да се разпорежда с тях.

Руско-турската война и последвалите я проблеми с устройването на болните, бежанците и ранените войни извикват на преден план създаването на специални благотворителни институции като „Славянското благотворително общество“, в протоколите на което личат имената на редица бивши и настоящи членове на Общината. Тук намират място и дневникът на игумена на Преображенския манастир йеромонах Максим, изготвил сметки за болните и ранени руски и български войни и материалната поддръжката с помощта на Градския съвет. А също приложени са и сметките на привременната болница в Търново при църквата „Св. Богородица“, които мухтаринът Иван Заяков изготвя.

В хода на войната, руската административна и военна машина изготвя нови правила за новоосвободените територии, нуждаещи се от административно управление и контрол. Издадени са редица временни проектоправилници за работата на местната администрация. Въпреки административните нововъведения на временното руско управление през 1877 и 1878 г. и прерогативите дадени на градските съвети, традиционната Търновска градска община продължава да съществува и работи през 1878 г., Приложен е нейн протокол от 5 юни, имащ за цел вземане мерки за подобряване дефицита на образованието. Разкрити са и документи, с които председателят ѝ архимандрит Стефан дава указания на свещениците относно изборите на 26 ноем. 1878 г. за старейшински съвети и за приканване новоизбрани общински членове за работа.

Разнообразен и многоаспектен е спектърът от функции, мероприятия, отговорности и инициативите на Търновската община като легална институция. Трудно е да се изброят всички те, но заслужава да се спомене изразената твърда позиция в данъчната сфера по данъка върху спиртните напитки от 1872 г. Често отправяни към нея са и молби за благотворителност на които тя се стреми да откликне. По отношение на политическата ориентация и ангажираност в сложната международна обстановка е видна позицията ѝ изразена чрез верноподаническите адреси към османската власт или призивите към гражданството в нейна подкрепа, повече или по-малко насилствено инспирирани от местната турска власт, като протестното писмо срещу Тайния централен български комитет (ТЦБК), с кое-

то го осъжда и протестира, че е отправил възвание към българите за освобождение от турско иго, по повод четническите акции или скалпения благодарствен адрес от търновските първенци до султанския комисар за потушаване на Априлското въстание.

Заклучението проследява конкретните приноси на Търновската градска община за развитието на българщината и предизвикателствата отправени към нея през този немалък период 1800–1878 г., позволили и да се превърне в истинския лидер на търновското население, което търси вяра и упора в нея във взаимоотношенията с местната власт, гръцките митрополити и други институции.

Чисто научният принос на настоящето изследване е в следните аспекти:

1. В научното обращение са въведени гръцки документи от третата хронологично тетрадка на Градската община (1829–1854), разкриващи данъчните отношения на населението на Търново с местната власт през 1829, 1830 и 1831 г., градски баланси за 1832, 1834 г., 1836, 1841 и 1851 г. и финансови операции, показващи по нов начин ролята на Общината.
2. Проследява се нарастващото тежест на гилдиите за градската икономика, социалния и политическия живот след 1830 година. Новите документи допълват информацията за важни фигури на градските старейшини, допринесли за икономическия, културния, образователния, духовния и социалния живот, като х. Кръстю Момчев, Георги поп Симеонов (Анагност) и допълни лошата информация за други като Никола Кетендзиоглу, Никола х. Коста Кабзаманоолу и др.
3. Изследването се основава главно на непубликувани архивни източници. В хода на повествованието са използвани материали от възрожденската преса, използвани са публикувани документи и статии от съвременни автори, но тълкувани във връзка със спецификата на предложената тема.
4. Разглежда се въпросът за ролята на османското законодателство от втората и третата четвърт на XIX век по отношение на дейността на местната Община. Проследени са спецификите на линията местно управление – общинско самоуправление.

5. Нови документи илюстрират как преди поемането на контрола над Градската община отделните гилдии са насочени към социален и икономически престиж, като подпомагат градските църкви, манастири и училища. Редица гръцкоезични документи подчертават ролята на гилдиите за градската икономика и взаимодействието с община Търново при извършването на редица плащания.
6. Публикувани са нови документи за църковната борба в Търново. Чрез нов превод на някои добре познати гръцки документи за движението за независима българска църква са направени определени корекции, заключения и тълкувания за първоначалния ѝ период 1848–1857.
7. Редица примери показват доброто взаимодействие и партньорство между Меджлиса на Беледи и Градската община след 1867 г. в различни сфери на обществения живот.
8. Отговаря се на дискусияния въпрос: Какво точно е създадено през 1858 г. – Община или Попечителство. Тезата на автора е, че Попечителството е подчинен орган на Градската община в областта на образованието. Достатъчни примери показват основателите, задачите и тежестта на това Попечителство, чийто печат е подпечатан от общински документи, дори след издаването на новия общински печат през 1867 г. Редица заблуди относно създаването на Общинската община през 1858 г. бяха опровергани. през 1859 г. Съвет в Митрополията или постоянен Митрополитски съвет е учредителен документ за новата Градска община. Даден е задоволителен отговор за това колко дълго Настоящността е действало като такова и колко дълго е прераснало в обикновено училищно настоятелство. Коригирана е неточната информация за наличните Кондики и тетрадки на Градската община и училищното настоятелство и данните в тях, чийто брой е двойно повече.
9. Публикувани са редица нови документи, разкриващи събитията на Община Търново през втората половина на 50-те и 60-те години на XIX век, по отношение на изготвянето на баланси, събиране на данъци, отчитане на пари, брачни удосто-

верения, както и като финансиране и запазване на българския характер на образованието, регулирането на здравеопазването и участието в следващия етап на движението за църковно – национално самоопределение. Като отделен момент, давайки обобщение на механизма на събиране на данъци, документи за квартал „Света Богородица“ от 1867–1878 г.

10. Нови документи илюстрират появата в Търново на ново образование, Търновската епархийска община, нейните устави и дейности, както и отношенията на градската община с нея.
11. Публикувани са качествено нови документални материали, които хвърлят светлина върху отношенията на Общината с институции като читалище „Надежда“ и Общината на жените и намесата в тяхната работа.
12. Уставът на община Търново от 1873 г. е обнародван, разкрито е кога и защо е преведен на руски език, както и документ от 1865 г., посочващ избирателния механизъм по квартали.
13. Изясняват се имената на училищните и общинските касиери за периода 1870–1879 г., посочват се балансите на касите на Градската община и училищното настоятелство, като важна единица от дейността на тези институции и причините за тяхната взаимозаменяемост, с подходящи заключения.
14. Нови документи показват усилията на общината във финансирането на училища и болници през 1870-те години и нейния механизъм на действие по време на Временното руско правителство.

Невъзможно е да се изброят полезните и прогресивни инициативи на Общината, както и до голяма степен хората в тази администрация, отговорни за напредъка на Търново през XIX век. Но значението на общината в града като ковач на бъдещия управленски и социално отговорен градски и национален персонал е неоспоримо.

Историята на Градската община през XIX век е неразделна част от историята на Търново, история на възрожденските традиции, воля и дух, история на личности и иновации в национален мащаб.